

LANCI VREDNOSTI MLEKA I MESA; VOĆA, POVRĆA I ŽITARICA; LEKOVITOG BILJA; PČELE; ŠUMSKO VOĆE; I TEKSTILA I ODEĆE

DETALJNI PLAN SPROVOĐENJA SA PROCENOM TROŠKOVA

WITH FUNDING FROM
**AUSTRIAN
DEVELOPMENT
COOPERATION**

**50
YEARS**

Empowered lives. Resilient nations.

Lanci vrednosti mleka i mesa; voća, povrća i žitarica; lekovitog bilja; pčele; šumsko voće; i tekstila i odeće

DETALJNI PLAN SPROVOĐENJA SA PROCENOM TROŠKOVA

Opština Dragaš

Septembar 2016

Sadržaj:

1. UVOD.....	5
2. METODOLOGIJA	5
3. ZAKLJUČCI.....	6
I. Mleko i meso.....	6
II. Pčele.....	8
III. Šumsko voće i bilje.....	9
IV. Tekstil i odeća	10
V. Voće, povrće i žitarice.....	12
4. Predložene intervencije.....	13
I. Uvođenje modela ugovorne proizvodnje	13
II. Poboljšanje kvaliteta mleka.....	15
III. Poboljšanje primarne proizvodnje maline	18
IV. Poboljšanje sakupljanja.....	21
V. Izrada internet portala o turizmu	24
VI. Izrada Detaljnije studije za Plan navodnjavanja u opštini Dragaš.....	26
VII. Izrada detaljne studije korišćenja zemljišta.....	28
VIII. Brendiranje šarskog meda.....	30
IX. Brendiranje šarskog sira.....	33
PRILOG 1. SPISAK INTERVJUA.....	36
LITERATURA:.....	37

Spisak skraćenica:

ADA	Austrijska Razvojna Agencija
UP	Ugovorena Proizvodnja
EK	Evropska Komisija
ERP	Planiranje Poslovnih Resursa
GIZ	Nemačka Međunarodna Organizacija za Saradnju
ICJ	Međunarodni Sud Pravde
MPŠRR	Ministarstvo Poljoprivrede, Šumarstva i Ruralnog Razvoja
LAB	Lekovita i Aromatična Bilja
ORP	Opštinski Razvojni Plan
NP	Nacionalni Park
ŠDP	Šumski Drvni Sortimenti
NDŠP	Nedrvni Šumski Proizvodi
NPŠ	Nacionalni Park Šar
PPO	Procena Potreba za Obukom
UNDP	Program Ujedinjenih Nacija za Razvoj
UNSC	Savet Bezbednosti Ujedinjenih Nacija
USA	Sjedinjene Američke Države
LV	Lanac Vrednosti

AUTORI:

Ljubomir Dimovski

Dobrila Sudimac-Mratinković

Alban Ibrahimi

Goran Milenković

Refki Morina

Tamara Todorovska

Ognen Kostovski

Klimentina Blaževska

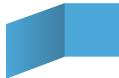
Osiguranje kvaliteta uradjeno od UNDP:

Priznanje i oslobođanje od odgovornosti:

Ovaj dokument je izrađen na osnovu okvira projekta "Odgovor Lokalnog Nivoa na Zapošljavanje i Integrисani Teritorijalni Razvoj – InTerDev", koji finansira Austrijska Razvojna Kooperacija, a sprovodi ga UNDP u partnerstvu sa opštinama Dragaš i Štrpcce.

Ne postoje autorska prava o ovom dokumentu; prema tome, njegov sadržaj može biti delimicno ili u potpunosti koriščen bez prethodnog odobrenja Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP). Njegov izvor, ipak, mora biti citiran.

Sadržaj i preporuke u ovom dokumentu su izraženi od strane izvođaca i ne predstavljaju zvanican stav Programa Ujedinjenih nacija za razvoj niti Austrijske Razvojne Agencije.

1. UVOD

Priprema ovog dokumenta je aktivnost pod zadatkom „Izrada analize lanaca vrednosti u opštini Štrpcce (turizam, pčelarstvo, šumsko voće, i lekovito/aromatično bilje) i izrade dva detaljna plana sprovođenja sa procenama troškova, jedan za opština Štrpcce a drugi za opština Dragaš“ koji finansira UNDP na Kosovu.

Svrha ovog dokumenta je da obezbedi procenjivanje 6 ranije odabralih sektora za koje su pripremljene studije lanaca vrednosti (mleko i meso; voće, povrće i žitarice; bilje; pčele; šumsko voće; tekstil i odeća). Glavni učinak ovog dokumenta je da predloži realne intervencije, koje se mogu primeniti u opštini Dragaš. Ove intervencije (Odeljak 4) su zasnovane na zaključcima (Odeljak 3) izrađenim za svaki sektor i u kombinaciji sa mišljenjem zainteresovanih strana učesnica u fokus grupi održanoj u opštini Dragaš.

2. METODOLOGIJA

Na početku projekta, u fazi kancelarijskog istraživanja, tim je pregledao prethodno pripremljene lance vrednosti. Na osnovu informacija iz ovih dokumenata, predložio je sastanke sa najmanje dve zainteresovane strane iz izabranih sektora lanaca vrednosti (LV). U cilju procene trenutne situacije na terenu, tim je predložio da se ovi sastanci održe u poslovnim lokacijama zainteresovanih strana. Uglavnom, sastanci su održani sa zainteresovanim stranama koje su donatori podržali u prethodnim godinama. Tim je sledio politiku ravnopravnosti polova, međutim, identifikovano je samo jedno žensko socijalno preduzeće. Tokom poseta na terenu, bilo je očigledno da se UNDP posebno fokusira na prethodne projekte o ravnopravnom učešću svih demografskih struktura, pokrivajući starost, pol, etničku pripadnost i veru. Lokalno osoblje UNDP-ja je istaklo da su žene obično angažovane u tekstilnoj industriji, sakupljanju nedrvnih šumskih proizvoda i aromatičnog bilja, a u poslednje vreme i u uzgoju malina kao porodičnog zanimanja. Ipak, precizni podaci o tačnom broju uključenih žena ne mogu biti obezbeđeni.

Cilj razgovora je bio da se proceni prethodno ocenjeni LV, i samim tim je primenjena tehnika razgovora. Pitanja su obuhvatila pitanja kojima se bavio uglavnom jedan entitet, kao što je broj zaposlenih, članovi porodice uključeni u biznis, pol i starost članova porodice/zaposlenih, obim proizvodnje, prilike na tržištu i mogućnosti za dalji razvoj i korišćenje donatorskih sredstava. Pored toga, tim se je sastao sa predstvincima opštine Dragaš i osobljem projekta UNDP-ja. Tokom ovih sastanka, prikupljeno je dosta važnih informacija i dokumenata kao što je „Opštinski razvojni plan“, kao i informacije koje se odnose na institucionalnu podršku, centralnu i lokalnu, za razvoj opštine Dragaš. Sastanci su doprineli boljem razumevanju situacije, ocenjivanju svakog sektora i predlaganju realnih intervencija koje bi odgovarale potrebama donatorske organizacije i zainteresovanih strana.

3. ZAKLJUČCI

Ovaj deo dokumenta predstavlja zaključke za svaki prethodno izabrani sektor. Razgovori održani u opštini Dragaš su praćeni opsežnim kancelarijskim istraživanjem i predstavljaju osnov ovih nalaza, čime se doprinosi boljem razumevanju situacije u svakom sektoru. Iz tog razloga, ovaj odeljak je odvojen od sledećih podpoglavlja:

- Mleko i meso
- Pčele
- Šumsko voće i biljke
- Tekstil i odeća
- Voće i povrće

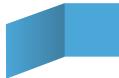
I. Mleko i meso

Mlekarski sektor opštine Dragaš trenutno pokriva 4 farme za proizvodnju mleka. Farma za proizvodnju mleka „Sharri Opojë“ prikuplja i obrađuje 2.000 litara mleka dnevno iz oba regionala, Opolje i Gora. Preostale 3 farme za proizvodnju mleka, kooperativa „Natyra e Sharrit“ koja se nalazi u selu Kosavce; „Eko Sharri“ iz sela Buzec i „Bjeshkët e Sharrit“, koja se nalazi i selu Kosavce, sakupljaju 2.000 litara sve zajedno. Važno je napomenuti da postoji jedna farma za proizvodnju mleka iz Prizrena, „Sharri Prizren“ koja kupuje 2.000 litara mleka proizvedenog u Dragašu. Procenjuje se da je dnevni kapacitet za proizvodnju mleka u Dragašu 6.000 litara, proizvedenih od 50 odgajivača krava sa ukupno 1.500 krava. Prema opštinskom predstavniku, odgajivači krava dobijaju subvencije od institucija na centralnom nivou. Mleko se uglavnom prikuplja iz sela sa albanskim stanovništvom gde se 70 % krava koristi sistem „slobodne ispaše“. Trenutno, ne postoje žene zaposlene u farmi za proizvodnju mleka „Sharri Opojë“ i ne postoje vlasnice žene u bilo kojoj drugoj farmi za proizvodnju mleka u ovom regionu. Uzgoj krava je porodično zanimanje, i uključivanje žena može biti identifikovano u svim aspektima proizvodnje.

Zbog nedostatka standardizovane analize proizvodnje, kao što su ispitivanje kvaliteta mleka primenom bakterija i somatskih ćelija, proizvodnja prerađivača mleka nije subvencionisana.

Trenutno, najveći prerađivač mleka je farma za proizvodnju mleka „Sharri Opojë“ sa dnevnim kapacitetom od 2.000 litara. Farma ima raznovrsnu proizvodnju sa različitim proizvodima, kao što su mleko, sir, ajran¹, beli sir, jogurt. Vlasnik farme je dobio donaciju od Evropske komisije koja mu omogućava da poveća kapacitet farme na 20.000 litara dnevno. Međutim, ova investicija može da predstavlja opasnost za farme zbog činjenice da je dnevni kapacitet proizvodnje u Dragašu 6.000 litara mleka. Pored toga, projekat InTerDev podržava preduzeća za prikupljanje mleka u četiri sela regiona Gore: Restelica, Kruševo, Globočica, Zlipotok.

¹Ajran je hladan napitak od jogurta pomešan sa solju. Osim Turske, gde se smatra nacionalno piće, ajran se može naći u Azerbejdžanu, Bugarskoj, Grčkoj, kao i na Kosovu, Albaniji i nekim arapskim zemljama. Ajran se servira rashlađen i često uz roštilj ili pirinč, posebno tokom leta.

Tržište predstavlja jedno od najvećih briga poljoprivrednika. Proizvodi se nimalo ne prodaju na tržištu u opštini Dragaš. Proizvodi se prodaju na 200 prodajnih mesta koja se protežu od Dragaša do Prištine. To jest, tržište Dragaša pokriva 15%, Prizren 25% a preostalih 60% se prodaje u Suvoj Reci, Štimlju, Lipljanu i Prištini.² Tržište bi trebalo da se poboljša zajedničkom proizvodnjom³, tj. povećanjem primarne proizvodnje, uz diversifikaciju proizvodnje sa boljim kvalitetom proizvoda i novim tržišnim tačkama.

Primarna proizvodnja mleka treba biti poboljšana kroz stimulisanje stanovništva da se poveća broj krava i kvalitet mleka. Kvalitet mleka može da se poboljša sledećim primerom postavljenim od strane farme za proizvodnju mleka „Sharri Opojë“, gde su distribuirani zamrzivači za mleko u različitim selima dozvoljavajući bolje skladištenje mleka. Štaviše, mehanizam kontrole treba ustanoviti gde će kvalitet mleka biti testiran i analiziran. Testiranje treba da uključi prisustvo antibiotika, patogenih bakterija, somatskih ćelija i sadržaj glavnih strukturalnih jedinica (mast, proteini, voda). Na osnovu rezultata testiranja, biće određen kvalitet mleka i cena će se odrediti na odgovarajući način. Ovo će služiti ne samo za povećanje nivoa kvaliteta, već i za motivisanje odgajivača krava da teže ka kvalitetnijoj proizvodnji. Trenutno, farma za proizvodnju mleka „Sharri Opojë“ testira samo prikupljeno mleko za antibiotike. Osim toga, poljoprivrednici treba da dobiju odgovarajuću obuku kako bi se upoznali sa savremenim poljoprivrednim praksama.

Preporuke:

- Povećati primarnu proizvodnju
- Poboljšati mašinski park (mašine za razvoj novih proizvoda i za poboljšanje kvaliteta proizvoda)
- Poboljšati tržišne veze

Što se tiče sektora prerađivanja mesa postoji samo jedna zainteresovana strana na području opštine Dragaš, „Mesara MEKA“ (sertifikovana prema HALAL-u⁴) osnovana 1992. godine. Dnevni kapacitet klanja u kompaniji je 10 velikih preživara, uglavnom kupljenih na kosovskom tržištu⁵. Pileće meso upotrebljeno za preradu je kupljeno iz Nemačke, kao rezultat HALAL sertifikacije i kvaliteta prevoza. Kompanija prodaje svoje proizvode uglavnom na Kosovu i u Albaniji. Da bi obezbedio kvalitet proizvoda, vlasnik često angažuje tehnologe iz Nemačke, Srbije i SAD-a. Jagnjeća proizvodnja u opštini Dragaš je veoma niska, a ulaganje u klanice za male preživare nije ekonomski isplativo.

² Informacija dobijena od strane vlasnika „Sharri Opojë“.

³ Integrисана proizvodnja se odnosi na održivi poljoprivredni sistem koji proizvodi visoko kvalitetnu hranu i druge proizvode koristeći prirodne resurse i regulišući mehanizme za zamenu zagađenih inputa. Naglasak je stavljen na sistemski pristup koji uključuje celu farmu kao osnovnu jedinicu, na centralnu ulogu agro-ekosistema, na uravnoteženi ciklus hranljivih materija i na dobrobit svih vrsta u stočarstvu. Biološke, mehaničke i hemijske metode su podešene da bi se uzeli u obzir zaštita životne sredine, profitabilnost i socijalni zahtevi.

⁴ Na arapskom, reč halal znači dozvoljeno ili zakonito. Halal hrana je dozvoljena pod islamskim dijetetskim smernicama. Halal se često odnosi na hranu i piće, tj. namirnice koje su dozvoljene za muslimane za jelo ili piće po islamskom šerijatu (zakonu). Kriterijumi navode i koja je hrana dozvoljena i kako hrana mora biti pripremljena. Obuhvaćene namirnice su uglavnom vrste mesa i životinjskog tkiva.

⁵*Pominjanje Kosova treba shvatiti u kontekstu Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti (1999)

II. Pčele

Poljoprivredni sektor pčelarstva predstavlja relativno novi sektor u opštini Dragaš. Proizvodnja meda se širi u poslednjih 10 godina. U ranijim godinama, proizvodnja meda je bila ograničena samo na potrebe domaćinstva. Međutim, danas je proizvodnja meda komercijalizovana i postoji 5%⁶ povećanja u broju pčelara u poređenju sa prethodnim godinama. U sektoru meda su uglavnom zastupljeni muškarci, jer zahteva teške aktivnosti tokom proizvodnje.

Prema nekim procenama opštinskih predstavnika, na osnovu statističkih podataka za primenu subvencije, broj pčelara je 80. Ista statistika pokazuje da 30 pčelara ima više od 30 pčelinjih društava⁷ i 50 pčelara ima manje od 30 pčelinjih društava. Pčelari sa manje od 30 pčelinjih društava ne dobijaju nikakve subvencije od MPŠRR-a i da bi se povećala njihova proizvodnja i pčelinja društva, projekat treba da se fokusira na davanje podrške ovoj grupi farmera. To će dovesti do postepenog razvoja sektora i većih sredstava izdvojenih iz MPŠRR-a. Količina meda proizvedenog u opštini Dragaš je 30 tona i po nekim procenama jedno pčelinje društvo proizvodi 12 kg meda⁸, što je 3 kg manje od nacionalnog proseka⁹ ili 15 kg po pčelinjem društvu. Trenutno, postoji oko 2.500 pčelinjih društava¹⁰ u opštini Dragaš.

Ono što vredi napomenuti iz terenske posete je da pčelari proizvode samo med, i nijedan od njih se ne bavi proizvodnjom proizvoda dodatne vrednosti kao što su polen ili propolis. Osim toga, košnice nisu mobilne, što može dovesti do nedostatka paše za pčele i ugrožavanja povećanja količine i kvaliteta proizvodnje. Proizvodnja meda nije brendirana; ipak, nijedan pčelar nema tržišnih problema. Oni obično prodaju med od kuće i u nekim sporadičnim slučajevima učešćem na sajmovima. Po našem mišljenju, trenutno, tržište ne predstavlja problem zbog ograničenih dostupnih količina; međutim, ako se količina proizvodnje poveća, može doći do nedostatka tržišta.

Preporuke:

- Podržati pčelare koji imaju manje od 30¹¹ pčelinjih društava – da bi ispunili uslove za direktnе subvencije od strane institucija na centralnom nivou
- Zasaditi posebne pašnjake za pčele – što će dovesti do povećanja proizvodnje i poboljšanja kvaliteta proizvodnje
- Uvesti radne zadruge – za poboljšanje konkurentnosti u lancu vrednosti
- Brendiranje – za poboljšanje marketinga i prodaje

⁶Izvor: Intervju sa opštinskim predstavnikom.

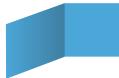
⁷Kriterijum za prijem subvencije od MPŠRR

⁸Prosek opštine Dragaš

⁹Izvor: Poljoprivredni popis 2014

¹⁰Izvor: sopstvena izrada

¹¹Pčelari sa manje od 30 pčelinjih porodica ne dobijaju nikakve subvencije od MPŠRR

III. Šumsko voće i bilje

Ovaj sektor lanca vrednosti je predstavljen jednim od najvećih aktera u regionu „Hit Flores“. Ovo preduzeće je osnovano 1987. godine i od tada radi kao sabirni centar. Trenutno, preduzeće zapošljava 15 osoba i 70-100 sezonskih radnika. Sezonska radna snaga se angažuje za berbu, čišćenje i prevoz proizvoda. Obično se za berbu i čišćenje proizvoda angažuje ženska radna snaga, dok je za druge teške aktivnosti potrebna muška radna snaga.

Preduzeće sakuplja nekoliko proizvoda, borovnice, maline, kupine i bobice smreke, kao ključne proizvode preduzeća. Prikupljeni proizvodi se propisno skladište u sopstvenim hladnim skladištima preduzeća. Trenutno, preduzeće sarađuje sa 4.000 sakupljača sa celokupne teritorije Kosova. Prema njihovim procenama, postoji oko 3.000 sakupljača u opštini Dragaš. Sakupljanje ovih proizvoda se često smatra generatorom prihoda za mnoge porodice u kojima su uključeni svi članovi porodice. Ipak, ne postoji tačan broj žena i dece uključenih u ove aktivnosti. Većini sakupljača nedostaje adekvatno obrazovanje za aktivnosti nakon berbe, zbog čega kvalitet prikupljenih proizvoda često varira.

Što se tiče uzgoja malina, 50-60 osoba je uključeno u ovaj sektor sa prosečnom površinom gajenja od 0.1 hektara. Gajenje malina je u drugoj godini proizvodnje, što znači da biljke još uvek nisu dostigle punu zrelost; međutim, postignuti rezultati su zadovoljavajući. Trenutno, postoji inicijativa za uzgoj divljih jagoda sa proizvodnjom u svrhe testiranja i na osnovu postignutih rezultata, „Mason Italia“, italijanska donatorska kompanija, će dodeliti sadnice za 100 porodica za područje od 0.1 hektara. Većina sakupljača se suočava sa problemima navodnjavanja, i poboljšanje ovog aspekta proizvodnje je veoma važno. Prema Programu poljoprivrednog i ruralnog razvoja MPŠRR-a za 2009/2013, siromašna infrastruktura navodnjavanja je identifikovana kao jedan od ključnih zastoja u agro-ruralnom sektoru na Kosovu. U srednjoročnom okviru troškova 2013-2015 je navedeno „povećanje površine zemljišta pod navodnjavanjem kao cilj“. Iz tog razloga, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja je izdvojilo budžet od 5 miliona evra za sanaciju postojećih primarnih, sekundarnih i tercijarnih sistema za navodnjavanje u skladu sa zahtevima opština.¹²

Postojanje i podrška ovog preduzeća je veoma bitna jer pruža odlične kapacitete za skladištenje, doprinosi lokalnoj ekonomiji i pruža mogućnosti za zapošljavanje.

Preporuke:

- Obuke i aktivnosti nakon berbe
- Unapređenje sistema za navodnjavanje
- Poboljšanje dostupnosti sadnica
- Povećanje obradive površine

Prerađivački sektor lanaca vrednosti je pokriven socijalnim preduzećem “Mladi na Selu”, finansiranog od strane ADA-e u okviru projekta InTerDev UNDP-ja, sa fondom od 31,000.00 evra. Ovo su najveća finansijska sredstva/grant za ovo socijalno preduzeće kako bi postalo

¹²Izvor: Nacionalna strategija Kosova za vode 2015-2034.

operacionalizovano i povećalo svoje kapacitete. Preduzeće je registrovano u 2011. godini i broji 25 članova. Trenutno, članovi preduzeća su osobe koje gaje maline na površini većoj od 0.1 ha. Preduzeće je u posedu opreme za preradu voća; međutim, po našem mišljenju, količine za preradu, kao i količine finalnih prerađevina, su veoma male i ekonomski neizvodljive. Najverovatnije će preduzeće zaustaviti obradu ako se primarna proizvodnja maline, kupine i jagode ne poveća.

Preporuke:

- Fokus na proizvodnju maline
- Obuke o proizvodnji maline
- Unapređenje sistema za navodnjavanje

Sakupljane gljiva u Dragašu se odvija in 3 sela, Rapča; Krstač i Radeša.

Tokom rada na terenu, ekipa je došla do zaključka da ne postoji više od 10 porodica koje sakupljaju pečurke. Prosečan iznos prikupljenih pečuraka je oko 50 kg po sezoni. Najčešće vrste gljiva koje se nalaze i sakupljaju u ovim selima su: vrganj (*Boletus edulis*), lisičarka (*Cantharellus cibarius*) i smrčak (*Morchella conica*). U prošlosti, bilo je pokušaja da se u regionu pronađe tartuf; međutim, rezultati su nepoznati.

Ako imamo na umu sakupljene količine gljiva, lako možemo ustanoviti da stanovništvo nije zainteresovano za sakupljanje gljiva, uglavnom zato što sakupljanje gljiva predstavlja komplementarni izvor prihoda.

Preporuke:

- Povećati broj sakupljača gljiva
- Obuke o sakupljanju gljiva

Od onoga što je ekipa mogla da uoči na terenu i shvati iz kancelarijskih istraživanja, nedostatak interesovanja u pogledu sektora bilja je značajan. Stanovništvo nije zainteresovano za sakupljanje bilja, uglavnom zbog nedostatka kapaciteta nakon berbe, kao što su mašine sa sušenje i skladištenje. Primećuje se godišnje smanjenje učešća stanovništva u ovom sektoru.

IV. Tekstil i odeća

Sektor tekstila i odeće u opštini Dragaš je pokriven kompanijom, trgovackom kućom u Zgataru „Invers One“, i socijalnim preduzećem „Žene Dragaša u biznisu“, oba podržana projektom InTerDev UNDP-ja.

Trgovacka kuća u Zgataru „Invers One“ je registrovana 2014. godine i trenutno zapošljava 42 žene. Ovu kompaniju je podržao projekt InTerDev UNDP-ja za šest meseci, kroz šemu subvencija na platu, koja je završena u novembru 2015. godine. Ukupno, 19 radnika je bilo uključeno u okviru opštinskog teritorijalnog pakta za zapošljavanje. Iznos granta je iznosio 14,000.00 evra. Trgovacka kuća u Zgataru „Invers One“ se nalazi u industrijskoj zoni Dragaša. Vlasnik je počeo sa kompanijom bez ikakvog prethodnog iskustva. On je razvio sistem samo-finansiranja u svakom koraku proizvodnje, od kupovine mašina do obezbeđivanja sirovina. Imajući u vidu da

je proizvodni proces ograničen, ovi proizvodi su veoma skupi i proizvode se male količine. Pored toga, konkurentno tržište, uglavnom iz Kine i Turske, nudi manje više iste proizvode po nižoj ceni i sa boljim kvalitetom. To može dovesti do nedostatka finansijskih sredstava i priliva gotovine, što će predstavljati ozbiljnu pretnju za budućnost kompanije.

Svi radnici u kompaniji pohađali su tromesečnu obuku za šivenje. Međutim, stečeno znanje je ograničeno na osnovnu proizvodnju. Još jedna ozbiljna pretnja za preduzeće je nedostatak srednjeg menadžmenta za svakidašnje aktivnosti, organizaciju proizvodnje i nalaženje novih tržišnih tačaka. Ove uloge trenutno izvršava vlasnik, što je opasno za operativne kapacitete kompanije.

Proizvodni proces se može poboljšati, ako je kompanija specijalizovana u ugovorenoj proizvodnji, ciljujući ka malim količinama proizvodnje sa precizno definisanim karakteristikama proizvoda i kvaliteta. Ova proizvodnja, u početnoj fazi, treba da se usmeri ka lokalnim fabrikama za proizvodnju, što će verovatno prerasti u specifično tržišno ciljanje.

Preporuke:

- Podrška u povezivanju sa PUM¹³ što će rezultirati boljom organizacijom procesa proizvodnje i tržišnih veza
- Podrška modelu ugovorene proizvodnje¹⁴
- Organizacija studijskih putovanja u regionu sa sličnim ali veoma efikasnim tekstilnim fabrikama

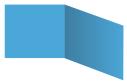
Još jedna zainteresovana strana koja predstavlja ovaj sektor je socijalno preduzeće „Žene Dragaša u biznisu“ koje je registrovano u 2014. godini i broji 9 članova, od kojih su svi žene. Ovo socijalno preduzeće je dobilo grant pod projektom InTerDev UNDP-ja u iznosu od 31.000.00 evra. Za sada, socijalno preduzeće je u procesu jačanja kapaciteta i finansirana ga „Helvetas“. Ono što je bilo uočljivo posete socijalnom preduzeću je imao mali kapacitet proizvodnje sa ograničenim količinama i proizvodnim modelima. Još jedna slaba tačka koju je tim primetio je nedostatak rukovodstva, što može dovesti do problema u upravljanju i poteškoćama za ulazak na tržište.

Preporuke:

- Podržati upravljačku strukturu preduzeća

¹³Viši stručnjaci (svi dobrovoljci) pružaju poslovne savete i tehničku pomoć organizacijama u zemljama u razvoju i novonastalim tržištima, otklanjajući zastoj i olakšavajući put za razvoj.

¹⁴Ugovorna proizvodnja u tekstilnoj industriji je model proizvodnje u kojoj je jedan proizvodni kapacitet obezbeđen sirovinama, pojedinostima dizajna i nominalnom količinom proizvoda.

V. Voće, povrće i žitarice

Zbog nepovoljnih klimatskih uslova, razvoj sektora je ograničen na mali broj sorti voća, povrća i žitarica. U prošlosti, teritorija opštine Dragaš je imala značajnu proizvodnju krompira i raži. U današnje vreme, ova proizvodnja je smanjena na proizvodnju prehrambenih potreba domaćinstava, gde su uključeni svi članovi porodice. Identifikovan je i posećen samo 1 staklenik tokom terenskog rada. Ovaj entitet je dobio grant za proizvodnju paradajza pod kontrolisanim okruženjem, međutim, proizvodnja je pretvorena u gajenje cveća. Entitet posluje sa članovima domaćinstva, uglavnom muškarcima.

Jedan pasus Opštinskog razvojnog plana oslikava trenutno stanje u ovom sektorу:

„Poljoprivreda danas u Dragašu obezbeđuje dopunsko i neformalno zanimanje i prihod velikog broja domaćinstava koja nisu u mogućnosti da uzdignu svoja imanja na nivo formalne ekonomije, i čine veliki deo aktivnosti u domaćinstvu. Postoji ukupno 3.500 farmi u Dragašu, od kojih su 95% porodične farme za osnovne potrebe, 3.5% proizvodi za domaće potrebe i za tržišnu prodaju, a samo 1.5% farmi je komercijalno fokusirano. Ovo ukazuje na to da je ceo poljoprivredni sektor nedovoljno mehanizovan.“¹⁵

¹⁵ Opštinski razvojni plan za opština Dragaš 2013 - 2023

4. Predložene intervencije

I. Uvođenje modela ugovorne proizvodnje			
Cilj projekta	Unapređenje tržišne konkurentnosti i stvaranje novih mogućnosti za zapošljavanje u tekstilnom sektoru kroz uvođenje i sprovođenje modela UP		
Partneri u sprovođenju:	Odgovornosti partnera		
Konsultantska firma	Da bi se olakšao proces posredovanja, organizovati studijske posete i obuke		
Viši izvršni programi	Da podrži proces restrukturiranja trenutnih proizvodnih kapaciteta i da doprinese jačanju postojećih kapaciteta upravljanja		
Promocija izvoznih donatora	Da podrži proces marketinga		
Direktni korisnici	Trgovačka kuća u Zgataru, socijalno preduzeće „Žene Dragaš u biznisu“	Indirektni korisnici	Žene opštine Dragaš
Trajanje	18 meseci	Procenjeni troškovi	80,000.00 evra
Opis intervencije			

Ugovorna proizvodnja u tekstilnoj industriji je model proizvodnje u kome je jedan proizvodni kapacitet opremljen sirovinama, specifičnostima dizajna i nominalnom količinom proizvoda. Ovaj proizvodni kapacitet onda koristi postojeće mašine za proizvodnju i radnu snagu za proizvodnju proizvoda uz određenu naknadu. Ovaj model najbolje odgovara malim proizvodnim kapacitetima, koji je idealan za kapacitete tekstila i odeće koji se nalaze u opštini Dragaš. Ovaj model će doprineti razvoju postojećih kapaciteta nudeći tako održivi izvor prihoda. Oba identifikovana aktera u opštini Dragaš koriste svoje kapacitete za proizvodnju raznih tekstilnih proizvoda kao što su farmerke, džemperi, majice i čebad bez strategije za marketing i bilo kakvih stabilnih tržišnih veza. Ono što je bilo primećeno iz terenske posete bila je činjenica da vlasnici tekstilnih proizvodnih kapaciteta nisu bili upoznati sa modelom ugovorne proizvodnje ili sa bilo kojim proizvodnim kapacitetima koji primenjuju model ugovorne proizvodnje.

Iz tog razloga, preporučuje se da ova delatnost treba da započne sa organizacijom lokalnih praksi ili studijskih poseta kod sličnih kapaciteta u regionu koji proizvode sa применјеном ugovornom proizvodnjom. Ovaj početni korak će doprineti uvođenju ovog modela u trenutnim proizvodnim kapacitetima u opštini Dragaš.

Merljivi pokazatelji: organizovane 2 lokalne prakse/studijske posete

Proces se može poboljšati kroz podršku viših izvršnih programa, kao što je PUM. Ovi programi, u saradnji sa vlasnicima/predstavnicima postojećih proizvodnih kapaciteta, mogu pomoći u konverziji sadašnje proizvodne strukture i uspostaviti strateški kurs kompanija. Drugi preduslov koji treba biti ispunjen je jačanje/razvoj srednjeg rukovodstva odgovornog za svakodnevne aktivnosti, organizaciju proizvodnje, pronalaženje novih tačaka za ulazak na tržište itd.

Merljivi pokazatelji: Saradnja sa pokrenutim višim izvršnim programom

Nakon ove aktivnosti, proces uparivanja treba da bude podržan gde bi bio identifikovan pogodan partner za proizvodne kapacitete Dragaša , omogućujući kompanijama da pokrenu sprovođenje ovog modela proizvodnje. Kao što je prethodno spomenuto, jačanje marketinških meza može da se poboljša podrškom viših izvršnih programa ili donatora u oblasti promocije izvoza, kao što je organizacija SIPPO¹⁶, koja je poznata svojom promocijom aktivnosti izvoza u zemljama u razvoju.

Merljivi pokazatelji: Identifikovana 2 partnera i uparena sa aktuelnim proizvodnim postrojenjima

Uspeh sadašnjih proizvodnih kapaciteta zavisi od kvalifikacije zaposlenih. Ova aktivnost takođe predviđa ciljanu obuku zaposlenih, gde će se razvoj veština zaposlenih zasnovati na određenom proizvodu.

Merljivi pokazatelji: Održane 6 obuke

Štaviše, nedostatak evidencije koja se odnosi na proizvodnju biće poboljšan kroz uvođenje modela ERP¹⁷, gde će biti tačno procenjeni troškovi proizvodnje. Osim toga, ako se ovaj model pravilno primenjuje, inputi i rezultati proizvodnje biće praćeni.

Merljivi pokazatelji: Sproveden model ERP; održane 4 obuke

Ciljevi intervencije	<ul style="list-style-type: none">• Uvođenje modela UP-a kroz organizovanje lokalnih praksi i studijskih poseta• Pokretanje saradnje sa višim izvršnim programima• Pokretanje procesa uparivanja• Restrukturiranje sadašnjih proizvodnih kapaciteta• Obuke za razvoj veština• Uvođenje i sprovođenja modela ERP kroz odgovarajuće obuke
Održivost, praćenje i ponavljanje rezultata	Očekuje se da se povećana konkurentnost i stabilne tržišne veze postignu uvođenjem i sprovođenjem modela ugovorne proizvodnje. Realizacija ovog modela i restrukturiranje postojećih proizvodnih postrojenja je proces koji će biti podržan višim izvršnim programima. Ovi programi će takođe doprineti razvoju i jačanju srednjeg menadžmenta u postojećim postrojenjima. Uspešno uparivanje sa drugim proizvodnim kapacitetima će osigurati dugoročan stabilan izvor prihoda, mogućnost da se povećaju proizvodni kapaciteti i broj zaposlenih.

¹⁶ Švajcarsko globalno preduzeće je određeno od strane švajcarske vlade da prikupi ovlašćenja za učinak izvoza, lokacije i promociju uvoza pod jednim krovom. Švajcarsko globalno preduzeće pruža podršku švajcarskim MSP-ima koja su zainteresovana za izvoz i povezivanje kompanija, stručnjaka i organizacija širom sveta.

¹⁷ Model planiranja poslovnih resursa (engl. Enterprise Resource Planning – ERP) je kategorija softvera za upravljanje poslovanjem, koja je tipično paket integrisanih aplikacija – tako da organizacija može da ga koristi za prikupljanje, čuvanje, upravljanje i tumačenje podataka iz brojnih poslovnih aktivnosti, uključujući: planiranje proizvoda, troškova, proizvodnju ili pružanje usluga, marketinga i prodaje.

II. Poboljšanje kvaliteta mleka			
Cilj projekta	Poboljšanje kvaliteta mleka uvođenjem savremenih poljoprivrednih praksi		
Partneri u sprovođenju:	Odgovornost partnera		
Konsultantska firma	Konsultantske firme će pružiti tehničku podršku procesu uključivanja stručnjaka u oblasti proizvodnje mleka. Osim toga, stručni savetnik/konsultantska firma će biti odgovorna za razvoj kriterijuma za dodelu grantova i projektovanje i olakšavanje celog procesa dodeljivanja granta.		
Lokalna opština	Pomaže proces koordinacije sa raznim privatnim i javnim akterima		
Lokalno udruženje	Udruženje će koordinirati sa stočarima za proizvodnju mleka i mlečnih proizvoda.		
Direktni korisnici	15 odgajivača krava (dabitnici granta)	Indirektni korisnici	50 odgajivača krava
Trajanje	18 meseci	Procenjeni troškovi	200,000.00 evra
Opis intervencije			

Procenjuje se da je dnevni kapacitet za proizvodnju mleka u Dragašu oko 6.000 litara proizvedenih od skoro 50 odgajivača krava sa oko 1.500 krava. Najmanje jedna trećina od proizvedene količine prerađuje se u najvećoj lokalnoj mlekari – „Sharri Opojë“ sa dnevnim kapacitetom prerađe od 2.000 litara mleka. Ostatak proizvedenog mleka obično obrađuju odgajivači i prave sir. Ovo je poznato kao uobičajena praksa među odgajivačima, jer se mleko lako kvari kada nedostaju adekvatni uslovi skladištenja. Ipak, kvalitet mleka i mlečnih proizvoda zavisi ne samo od uslova skladištenja, nego i od kvaliteta ukupnog procesa oplemenjivanja i kvaliteta muže, alata i mašina koje se koriste.

Zbog toga, određene radnje moraju se preduzeti za poboljšanje praksi uzgoja i podizanje nivoa higijene mleka:

- „Obuke o poboljšanju ishrane i efektivnosti laktacije krava muzara“ treba sprovesti kao prvi korak ka poboljšanju kvaliteta mleka. Ishrana domaćih životinja je složen proces i direktno je povezan sa količinom i kvalitetom proizvedenog mleka. Ako nije pravilno urađeno, svi nedostaci će se loše odraziti na ukupan sastav proizvedenog mleka (proteini, masti i minerali). Pored toga, prakse neadekvatne ishrane će uticati na kvalitet i količinu mleka uticajem na opšte zdravstveno stanje životinja i njihovu smanjenu otpornosti na bolesti, kao što je mastitis, tetanija, acidoza itd.

Zbog toga, akcenat treba staviti na najčešće nedostatke u pogledu ishrane stoke za proizvodnju mleka i preporuke za buduće unapređenje ove prakse. Ipak, pre nego što se bilo koja detaljna aktivnost planira, konsultantska firma treba da vrši procenu potreba za obuku (PPO) za otkrivanje glavnih slabosti u ovom sektoru. Ovaj pristup se pokazao uspešnim u mnogim sličnim pokušajima, zbog uspostavljenog direktnog kontakta sa svim akterima u lancu vrednosti.

Obuka za uzgoj krava i upravljanje farmom je već organizovao InTerDev/UNDP za poljoprivrednike u regionu Gore. Zbog toga, većina obuka treba da bude usmerena na područja koja nisu obuhvaćena drugim sličnim projektima. Ipak, ako je potreba za dodatnom obukom identifikovana putem PPO-a, treba uložiti napore za organizovanje naprednih obuka u regionima pokrivenim prethodnim projektima. Obuke treba organizovati u tesnoj saradnji sa lokalnim centrima za prikupljanje, omogućavajući kontinuirano unapređenje mleka u skladu sa najnovijim zahtevima tržišta i standardima.

S obzirom na činjenicu da 70 % stoke u opštini Dragaš čini rasa za slobodnu ispašu, može se zaključiti da su lokalni pašnjaci primarni izvor hrane za krave muzare. Tako, analiza lokalnih pašnjaka treba da se sproveđe za precizno određivanje strukture i kvaliteta pašnjaka. Dobijeni rezultati će pokazati potrebu za „Podešavanjem lokalnih biljnih sorti“ putem „Sađenja odgovarajućeg krmnog bilja sa boljom hranljivom vrednošću“. Međutim, ako je cilj da se postigne maksimalna efikasnost hranjenja, zahtevi ishrane stoke ne mogu biti ispunjeni samo ispašom. Stoga, dobijeni rezultati bi takođe trebalo da pomognu u određivanju vrste dodatnih izvora hrane, kao i količine koja je potrebna i njene hranljive vrednosti.

Merljivi pokazatelji: održano šest (6) obuka o poboljšanju ishrane i efikasnost hranjenja krava muzara; modifikovano 10 ha pašnjaka

• Ipak, diskusije o praksama dobre ishrane bez poboljšanja higijene na svim nivoima proizvodnje mleka bile bi neproduktivne. U većini slučajeva, mleko je zagađeno van vimena, zbog loših higijenskih uslova i prakse tokom muže. Stoga, ovom intervencijom, Aktivnost 1 ima za cilj da se fokusira na „poboljšanje muznih praksi“. Ova aktivnost je zamišljena kao kombinacija obuka i procesa dodele grantova za efikasno sprovođenje stečenih znanja. Na obukama, biće predstavljena rešenja za poboljšanje higijene na farmama, odgovarajući postupci za održavanje bolje higijene vimena pre muže, kao i dodatne preporuke koje će nastati tokom procesa dodele granta. Proces dodele grantova će biti transparentan, a kriterijumi za izbor će biti postavljeni pre početka procesa dodeljivanja granta. Kriterijumi kao što su obim proizvodnje, broj krava i prakse ishrane će najverovatnije biti odgovorne za izbor dobitnika grantova. Grantovi će biti dizajnirani da pruže pomoć u rešavanju većine pretečih pitanja. Zbog toga, grantovi za opremu i alate za mužu, kao što su prenosive pocinkovane mašine za mužu i nerđajući kontejneri biće dati odabranim dobitnicima grantova. Pored toga, grantovi će pokriti opremu i materijale za održavanje odgovarajuće higijene vimena, kao što su sredstva za dezinfekciju i maramice za ribanje. Osim toga, higijena i nivo kontaminacije vimena mora biti testirana za obezbeđivanje kvaliteta mleka, prema tome kompletan alat za obavljanje testa Kalifornia mastitis testa biće doniran. Kalifornija mastitis test je široko prihvaćen kao brz i efikasan način za utvrđivanje nivoa kontaminacije mleka sa patogenim bakterijama i somatskim ćelijama. Iako predstavljeni rezultati ovog testa nisu precizni, u slučaju da mleko nije bezbedno za ljudsku ishranu vizuelnim putem se to može zaključiti.

Tokom trajanja projekta, dobitnici će učestvovati u sfinansiranju kupljene opreme sa oko 30 % ukupnih proizvedenih količina. Proizvedene količine (30 %) će služiti kao doprinos dobitnika granta intervenciji. Donator će biti odgovoran za preusmeravanje prikupljenih proizvoda u dobrotvorne svrhe, tamo gde oni smatrati potrebnim.

Kao deo procesa dodele granta, niz obuka će biti sproveden za upoznavanje dobitnika grantova sa novom kupljenom opremom i davanje preporuka za uspešnu realizaciju nekih savremenih poljoprivrednih praksi.

Merljivi pokazatelji: izabrano petnaest (15) dobitnika grantova; donirano petnaest (15) pocikovanih muznih uređaja i nerđajućih kontejnera; donirano hiljadu (1000) kompleta za Kalifornia mastitis test; održano dvanaest (12) obuka

- Kao što je ranije pomenuto, mleko je proizvod koji se lako kvari i iz tog razloga treba ga pravilno čuvati nakon završetka procesa muže. Nakon muže, mleko je skoro na temperaturi tela i to predstavlja pogodnu podlogu za brz rast bakterija. Imajući u vidu da prirodni inhibitorni sistem mleka protiv bakterija traje samo 2-3 sata, „Mere za pravilno skladištenje svežeg mleka“ se moraju preduzeti. Zbog toga, ova aktivnost će biti usmerena na poboljšanje postojeće 4 otkupne stanice u regionu Gore: Restelica, Kruševo, Globočica i Zlipotok obezbeđujući odgovarajuću opremu za skladištenje mleka. Mesta za prikupljanje treba da budu pozicionirana na različitim lokacijama širom opštine da bi se postigla maksimalna efikasnost. Svaka otkupna stanica će biti opremljena jednim rezervoarom za hlađenje mleka, sa kapacitetom od 1.000 litara. U tu svrhu, lokalno osoblje prisutno na otkupnim stanicama treba da bude obučeno za pravilno održavanje opreme i testiranje mleka pre prikupljanja. Testiranje treba da uključi prisustvo antibiotika, patogenih bakterija, somatskih ćelija, i sadržaj glavnih strukturalnih jedinica (masti, proteina, voda). Na osnovu rezultata testiranja, kvalitet mleka će se odrediti i cena će biti određena na odgovarajući način. Ovo će služiti ne samo za povećanje nivoa kvaliteta, ali takođe i za motivisanje odgajivača krava da teže ka većem kvalitetnom proizvodu. Pored toga, standardizovani kvalitet proizvoda će olakšati proces otkupa zbog povećanog poverenja među akterima i pravičnih uslova trgovanja koje će zavisiti od kvaliteta ponuđenih proizvoda.

Merljivi pokazatelji: otvorena tri (3) otkupne stanice; kupljena i donirana tri (3) rezervoara za hlađenje; obučeno šestorо (6) ljudi; otvoreno šest (6) radnih mesta

Ciljevi intervencije	<ul style="list-style-type: none"> • Organizovane obuke o poboljšanju ishrane i efikasnosti hranjenja krava muzara • Sađenje odgovarajućeg krmnog bilja sa boljom hranljivom vrednošću • Postizanje maksimalne efikasnosti ishrane • Sprovedene mere za pravilno skladištenje svežeg mleka
Održivost, praćenje i ponavljanje rezultata	<p>Uvođenje savremenih poljoprivrednih praksi i integrisane proizvodnje će otvoriti vrata ka brendiranju mlečnih proizvoda, kao što je šarski sir. Pored toga, preduzete akcije neće samo rezultirati poboljšanjem kvaliteta mleka, već će takođe povećati proizvedenu količinu. Ako uzmemu u obzir visoku stopu nezaposlenosti u opštini, postignuti rezultati će podstaći ljude da budu zainteresovani za uzgoj mlečne stoke i da vide ovaj posao kao stabilan izvor prihoda.</p>

III. Poboljšanje primarne proizvodnje maline			
Cilj projekta	Povećanje kapaciteta proizvođača maline kroz uvođenje savremenih poljoprivrednih praksi		
Partneri u sprovođenju:	Odgovornosti partnera		
Stručni konsultanti/konsultantska firma	Stručni konsultanti/konsultantska firma će pružati podršku proizvođačima i biće odgovorni za organizovanje i održavanje obuke. Osim toga, stručni konsultanti/konsultantska firma će biti odgovorni za izradu kriterijuma za dodeljivanje grantova, kao i projektovanje i olakšavanje celog procesa dodele granta.		
Lokalna opština	Pomoć u procesu koordinacije sa raznim privatnim i javnim akterima		
Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja	Ministarstvo će biti odgovorno za sačinjavanje spiska ovlašćenih proizvođača sadnog materijala.		
Udruženje proizvođača malina	Udruženje će koordinirati sa proizvođačima malina.		
Direktни корисници	15 proizvođača malina	Indirektni korisnici	Ostali proizvođači malina u regionu; prerađivači
Trajanje	3 godine	Procenjeni troškovi	240,000.00 evra
Opis intervencije			

Što se tiče uzgajanja malina u opštini Dragaš, 50-60 ljudi je uključeno u ovaj sektor sa prosečnom površinom za uzgajanje od 0,1 ha. Uzgajanje malina je u drugoj godini proizvodnje, a postignuti rezultati su zadovoljavajući. Jedan od najvećih problema u oblasti proizvodnje maline je komunikacija između proizvođača i trgovaca. Nedostatak utvrđenog odnosa i uslova trgovanja i nabavke ima negativan uticaj na razvoj i stabilnost ovog sektora.

Zbog toga, niz aktivnosti je planiran pod ovom intervencijom:

„Pokretanje sistema horizontalne i vertikalne povezanosti“ je nešto što mora da se pokuša ako se očekuje bilo koja ozbiljna proizvodnja. Poboljšani odnosi će dovesti do povećanja poverenja između svih aktera i vodiće ka stabilnoj proizvodnji kroz „Uvođenje ugovorne poljoprivrede“. Na ovaj način, proizvođači će imati priliku da postave osnovu za fer konkureniju, da definišu otkupnu cenu pre početka sezone proizvodnje i da planiraju količinu i kvalitet proizvodnje u skladu sa zahtevima tržišta. Takođe, poboljšana komunikacija na svim nivoima će otvoriti mogućnosti za korišćenje kapaciteta proizvođača sa različitim obimima proizvodnje.

- Za tu svrhu, dva B2B sastanaka će biti organizovana na kojima će svi akteri imati priliku da iznesu svoje mišljenje i ideje u vezi poboljšanja saradnje na svim nivoima. Osim toga, uslovi proizvodnje i nabavke će biti postavljeni na tim sastancima, a ugovori će biti sastavljeni u skladu s tim. Važno je napomenuti da je u okviru projekta InterDev UNDP-ja, organizovan jedan B2B događaj za Štrpcе i Dragaš, u ekonomskom istočnom regionu u Gnjilanu, i još tri će biti organizovani u 2016. godini. I pored toga, ovi sastanci su korisni za uspostavljanje odgovarajućih odnosa između proizvođača i trgovaca, i treba da se redovno organizuju. Generalna ideja je da će direktni kontakt biti efikasan za stimulisanje diskusije u vezi novih proizvodnih tehnologija za poboljšanje kvaliteta i količine proizvoda, najnovijih zahteva tržišta, novih metoda marketinga i pakovanja, i na taj način, poboljšanje ukupne konkurentnosti na tržištu.

Osim toga, za vreme bavljenja nekom od najvećih prepreka u lancu vrednosti, očekuje se da će nastati potreba za uspostavljanjem zadruga i udruženja. Prema nekim ranijim sličnim iskustvima, poređenja za uspešno funkcionisanje mogu se vršiti između ovih organizacija sa primerima navedenim u opštini Štrpc. Merljivi pokazatelji: održana dva (2) B2B sastanka; potpisano petnaest (15) ugovora; osnovana jedna (1) zadruga/udruženje

Međutim, pre razmatranja bilo kakvih daljih aktivnosti, jedna od najvažnijih mera koja se mora preduzeti za poboljšanje kvaliteta proizvodnje je:

- „Uvoz sertifikovanog kvalitetnog sadnog materijala“

Za tu svrhu, proces dodeljivanja grantova biće organizovan u kome će biti izabran određen broj proizvođača maline. Kriterijumi za izbor će biti utvrđeni pre početka procesa dodeljivanja grantova. Kriterijumi, kao što su obim proizvodnje, obradiva površina, blizina izvora vode i kvalitet zemljišta, će najverovatnije biti razlog za dodeljivanje grantova.

Nabavljeni sadni materijal treba da bude u skladu sa trenutnim zahtevima tržišta, ali će morati da zadovolji specifične zahteve regionala u pogledu klimatskih uslova, kapaciteta za navodnjavanje itd. Na taj način, ne samo da će količina proizvodnje biti znatno povećana, već će se mnogi od sadašnjih problema izazvanih nekompatibilnim sadnim materijalom, kao što su biljne bolesti i štetočine, takođe smanjiti.

Tokom trajanja projekta, dobitnici grantova će učestvovati u sufinansiranju kupljene opreme sa oko 30 % ukupnih proizvedenih količina. Donator će biti sloboden za preusmeravanje prikupljenih proizvoda u dobrovorne svrhe gde smatrati potrebnim.

Merljivi pokazatelji: izabrano petnaest (15) dobitnika grantova (sa naglaskom na rodni aspekt); uvezeni sertifikovani kvalitetni sadni materijal za 1,5 ha; sertifikovan sadni materijal distribuiran i posađen za 1,5 ha

Nakon nabavke odgovarajućeg sadnog materijala, „biće definisan sistem za pravilnu proizvodnju maline i divljih jagoda“. Ovaj sistem će uključivati obuku za:

- „Uvođenje savremenih agro-tehničkih mera“ kao neophodnost za dobijanje maksimuma novokupljenih biljaka. Poboljšane agro-tehničke mere su od ključnog značaja, jer iako će sadni materijal biti genetski kompatibilan sa specifičnim zahtevima zaštite životne sredine, proizvođači moraju da stvore odgovarajuće uslove za postizanje maksimalnih rezultata.
- Osim toga, „model integrisane proizvodnje“ će se razvijati u cilju poboljšanja ostalih sirovina. Ovaj model ne samo da će povećati kvalitet proizvodnje, ali će takođe pokrenuti održivo korišćenje resursa i podići ekološku svest proizvođača. Ova aktivnost će takođe obuhvatiti testiranje kvaliteta zemljišta i vode koja se koristi za navodnjavanje. Rezultati analize će doprineti utvrđivanju budućih aktivnosti u vezi zaštite bilja i fertilizacije.
- Dabitnici grantova će takođe morati da prođu „Obuke o aktivnostima posle berbe“ za pravilno skladištenje proizvedene količine i produžavanje roka za održavanje razumne prodajne cene.

Jedna od preporuka za najefikasniji prenos znanja svim učesnicima u sektoru primarne proizvodnje malina je organizacija obuka gde će biti prisutna oba supružnika. Ako je potrebno, starija deca takođe mogu biti uključena, imajući u vidu da se proizvodnja malina u ovom regionu tradicionalno smatra porodičnim zanimanjem. Na ovaj način, jednake obuke biće posvećene svim članovima porodice koji učestvuju u procesu proizvodnje, što će pomoći povećanju nivoa znanja koji će se kasnije koristiti u praksi.

Jedna druga preporuka za promociju jednakog učešća svih korisnika je fondacija ženskih i omladinskih udruženja i zadruga koje mogu da pokriju specifične tehničke obuke, fokusirane na aktivnosti tradicionalno obuhvaćene ovim grupama korisnika.

Merljivi pokazatelji: definisan jedan (1) sistem za pravilnu proizvodnju malina i divljih jagoda; održano petnaest (15) obuka o savremenim agrotehničkim mera; razvijen jedan (1) integrisani model proizvodnje; održano petnaest (15) obuka za integralnu proizvodnju; održano pet (5) obuka o aktivnostima posle berbe; osnovana jedna (1) zadruga/udruženje žena; osnovana jedna (1) zadruga/udruženje mladih

Rezultati zadnjih terenskih poseta u Dragašu su pokazali da postoji nedostatak jedne institucije za davanje dodatnih usluga poljoprivrednicima. To je uglavnom zbog nedostatka adekvatno obrazovanih kadrova na opštinskom nivou, kao i nedostatak finansijskih sredstava za angažovanje spoljnih stručnjaka kada je to potrebno.

- Iz tog razloga, jedan „alternativni model“ za pružanje dodatnih usluga treba da se razvije.

Ovaj model bi trebalo da obezbedi efikasno rešavanje problema i podršku proizvođačima po niskom trošku.

- Predloženo rešenje ove intervencije je „uspostavljanje sistema praćenja lokalnih meteoroloških stanica“.

Na osnovu nekih sličnih iskustava, ovaj sistem praćenja je dokazao da nudi pristupačne dodatne usluge proizvođačima. Sistem upozorava proizvođače putem SMS-a i ne samo da daje podatke o lokalnim meteorološkim uslovima, već preporučuje koje aktivnosti takođe treba preduzeti. Ovaj sistem treba da održava kvalifikovano osoblje, stoga će barem dve osobe biti izabrane i obučene.

Merljivi pokazatelji: razvijen jedan (1) alternativni model za davanje dodatnih usluga; uspostavljen jednog (1) sistema praćenja lokalnih meteoroloških stanica; dve (2) osobe obučene za održavanje sistema praćenja
Međutim, treba napomenuti da bi sve ove mere bile zaista produktivne i uspešno realizovane, funkcionisanje udruženja proizvođača treba adekvatno biti organizovano sa definisanim namerama i planiranim aktivnostima. Stoga, na osnovu skorašnjih saznanja, iako je celokupno funkcionisanje lokalnih udruženja dobro, treba uzeti u obzir neke buduće napore u pogledu izgradnje kapaciteta.

Ciljevi intervencije	<ul style="list-style-type: none">• Pokretanje sistema horizontalne i vertikalne povezanosti• Uvođenje ugovorne poljoprivrede• Uvođenje savremenih agrotehničkih mera• Povećano znanje proizvođača• Model integrisane proizvodnje• Uspostavljanje sistema praćenja lokalnih meteoroloških stanica
Održivost, praćenje i ponavljanje rezultata	Kroz poboljšane veze na horizontalnim i vertikalnim nivoima i uvođenje savremene poljoprivrede, povećaće se konkurentnost proizvođača maline. Pored toga, uspostavljeni sistem praćenja za pružanje dodatnih usluga će povećati količinu i kvalitet proizvoda merenjem mikroklimatskih uslova i predviđanjem vremenskih uslova. Ovo će predstavljati platformu za proširenje praćenja meteoroloških uslova na nacionalnom nivou kao pristupačan način pružanja dodatnih usluga proizvođačima.

IV. Poboljšanje sakupljanja			
Cilj projekta	Poboljšanje sakupljanje NDŠP-a, LAB-a gljiva uvođenjem održivih praksi sakupljanja		
Partneri u sprovođenju:	Odgovornost partnera		
Stručni konsultanti/konsultantska firma	Stručni konsultanti/konsultantska firma će pružiti podršku sakupljačima i biće odgovorni za organizaciju i održavanje obuka.		
Lokalna opština	Pomaže u procesu koordinacije između različitih privatnih i javnih aktera		
Nacionalni park „Šar”	Pruža informacije o različitim biljkama i gljivama, periodima sakupljanja i dozvolama za sakupljanje. Uspostavlja mehanizam kontrole.		
Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja	Pomaže Nacionalnom parku u stvaranju i primeni mehanizama kontrole.		
Direktni korisnici	40 porodica uključenih u komercijalne aktivnosti sakupljanja	Indirektni korisnici	4.000 sakupljača
Trajanje	2 godine	Procenjeni troškovi	130,000.00 evra
Opis intervencije			
<p>S obzirom na povoljne klimatske uslove opštine Dragaš, razvoj sektora za sakupljanje šumskih plodova i LAB-a je jedan od najperspektivnijih u regionu. Širom Šar planine, mogu se naći značajne količine različitih prirodnih proizvoda koje sakuplja lokalno stanovništvo. Ovaj sektor LV-a je predstavljen najvećim akterom u regionu „Hit Flores“, koji je osnovan 1987. godine i od tada posluje kao sabirni centar. Trenutno, ova firma ima 15 stalno zaposlenih, i 70-100 sezonskih radnika.</p> <p>Ova firma sakuplja više proizvoda; međutim, borovnica, malina, kupina i bobice kleke su ključni proizvodi ove firme. Sakupljeni proizvodi se propisno čuvaju u hladnim skladištima koja su u vlasništvu firme. Trenutno, firma sarađuje sa 4.000 sakupljača sa celokupne teritorije Kosova. Prema njihovim procenama, u opštini Dragaš ima oko 3.000 sakupljača. Kvalitet sakupljenih proizvoda varira uglavnom od obrazovanja poljoprivrednika u vezi aktivnosti nakon berbe.</p> <p>Bez obzira na veću količinu šumskog voća koje cveta u ovom delu Šar planine, neprimereno sakupljanje voća i biljaka dovodi do degradacije terena i nerazumnog korišćenja prirodnih resursa. U protekloj deceniji, zbog ljudskog faktora, neke biljne vrste su u potpunosti iskorenjene. Pored toga, zbog neprimerenog sakupljanja, broj mnogih biljaka i gljiva je značajno smanjen. Neki plodovi i biljke se ne sakupljaju, zbog nedostatka znanja sakupljača.</p>			

U tu svrhu, Nacionalni park „Šar“ je izradio Specifičan cilj 2.3 za regulisanje branja borovnica i lekovitog bilja. Stoga, ova intervencija treba da se uskladi sa Planom upravljanja Nacionalnim parkom „Šar“. Planirane aktivnosti u okviru ovog Specifičnog cilja su sledeći:

- 2.3.1 Definisanje i mapiranje područja za sakupljanje borovnica i drugih lekovitih i aromatičnih biljaka.
- 2.3.2 Pripremanje registra sakupljača NDŠP-a koji imaju pravo berbe u Nacionalnom parku „Šar“.
- 2.3.3 Razvijanje i distribucija propisa za branje koji definišu područja, granice, takse itd.
- 2.3.4 Izdavanje dozvole ovlašćenim beračima.
- 2.3.5 Sprovođenje redovne inspekcijske posete oblastima gde se berba odvija.
- 2.3.6 Održavanje godišnjih sastanaka svake zime za raspravljanje i rešavanje pitanja za narednu berbu.
- 2.3.7 Izraditi plan za održivo korišćenje nedrvnih proizvoda (šumsko voće, lekovito bilje, gljiva itd).

Predložene aktivnosti u okviru ove intervencije su:

- Treba organizovati obuku o pravilnim tehnikama sakupljanja, sa posebnim osvrtom na borovnicu (sakupljanje i čuvanje) i pečurke.

Ove obuke treba da obuhvate savete o pravilnoj upotrebi alata za sakupljanje poput noževa za sakupljanje gljiva, i berača „češlja“ za borovnicu. Postojeći alati za sakupljanje, često ručno izrađeni od strane sakupljača, biće zamjenjeni savremenim alatima za sakupljanje. Ovi moderni alati za sakupljanje pomoći će u održavanju životne sredine i dugoročnom korišćenju biljaka. Ove obuke će obuhvatiti 30 porodica u aktivnostima komercijalnog sakupljanja. Osim toga, naglasak će biti stavljen na šablove za skladištenje i sakupljanje za postizanje održivosti, efikasnosti rada i dobrog upravljanja vremenom.

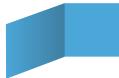
Za najefikasnije prenošenje znanja svih učesnika u aktivnostima sakupljanja, obuke su predviđene da pokriju ravноправno učešće svih članova porodice, jer isto kao i kod proizvodnje malina, i ovo se smatra jednim od glavnih generatora prihoda u regionu, u koji su uključene čitave porodice. To će osigurati jednakо učešće svih članova porodice, koji su direktno uključeni u proces sakupljanja, u procesima obuke i povećati nivo znanja koje će kasnije biti primenjeno u praksi.

Merljivi pokazatelji: održano 5 obuka; obučeno uključenih 40 porodica u aktivnosti komercijalnog sakupljanja; distribuirano 160 alata za sakupljanje

- Istovremeno, poseban fokus treba staviti na poboljšanje horizontalnih i vertikalnih veza u ovom sektoru. To će dovesti do poboljšane organizacije između svih zainteresovanih strana, stimulisanog sakupljanja, veće količine i boljeg kvaliteta proizvoda i stabilnije kupoprodajne cene. Za tu svrhu, 3 B2B sastanka će biti organizovana na kojima će svi akteri imati priliku da iznesu svoje mišljenje i ideje u vezi poboljšanja saradnje na svim nivoima. Osim toga, na tim sastancima, uslovi za sakupljanje i kupovinu biće uspostavljeni, i shodno tome će i ugovori biti pripremljeni.

Merljivi pokazatelji: održana 3 B2B sastanka; potpisano 40 ugovora

Još jedan veliki problem primećen tokom nedavnih poseta na terenu u opštini Dragaš jeste nekontrolisano sakupljanje šumskih voća i LAB-a, obično od strane nerezidenata. Na taj način, treba planirati mere za održivo i pravilno sakupljanje u saradnji sa Nacionalnom parkom „Šar“, koji će se usredsrediti na dozvoljene periode sakupljanja, precizno uzimajući u obzir vrstu gljive/biljke i dozvoljenu količinu. Osim toga, svaki sakupljač treba da se registruje i osoblje Nacionalnog parka „Šar“ često treba da sprovodi praćenje radi prijavljivanja bilo kojih nepravilnosti.

Merljivi pokazatelji: uspostavljen 1 mehanizam za praćenje

- Iako su gore navedene mere direktno usmereni na poboljšanje proizvodnje i najčešćih pitanja, jedan od najvažnijih koraka u pravcu uspešnog razvoja ovog sektora je istraživanje novih ulaznih tačaka na tržište, kao što su tržišta organske proizvodnje. Uzimajući u obzir lokaciju opštine Dragaš, saobraćaj malog intenziteta kao i odsustvo industrijskih objekata u regionu, ovi proizvodi mogu se lako sertifikati kao organski.

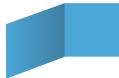
Zbog velikog broja sakupljača i troškova vezanih za proces sertifikovanja, kao deo ove intervencije, biće predložena organska sertifikacija sabirnih centara. Ova aktivnost ne samo da će pojednostaviti ceo proces sertifikacije, već će takođe proširiti broj prodajnih mesta i doprineti diversifikaciji sakupljanja.

Merljivi pokazatelji: sertifikovana 3 sabirna centra

Ciljevi intervencije	<ul style="list-style-type: none"> • Poboljšanje postojećih tehnika sakupljanja • Podizanje svesti kod sakupljača o održivom korišćenju prirodnih resursa • Izrada baze podataka o sakupljačima • Uvođenje dozvola za sakupljanje • Uvođenje organskih sertifikata
Održivost, praćenje i ponavljanje rezultata	<p>Uvođenjem održivih praksi sakupljanja, dugoročno korišćenje prirodnih resursa će se postići i važna staništa biće očuvana. Poboljšano znanje sakupljača i pravilna upotreba alata za sakupljanje doprineće održavanju i povećanju prirodnih resursa. Stalna upotreba ovih praksi će omogućiti da većina zainteresovanih strana vidi ovaj sektor kao mogućnost za primarni izvor prihoda.</p>

V. Izrada internet portala o turizmu			
Cilj projekta	Povećanje konkurentnosti u ugostiteljstvu kroz uvođenje interaktivnog veb portala		
Partneri u sprovođenju:	Odgovornost partnera		
Konsultantska firma	Olakšava proces i obezbeđuje stručnjake za obuke		
Lokalna opština	Pomoć u procesu identifikacije i funkcionisanja internet portala		
Nacionalni park	Pomoć u procesu marketinga za internet portal		
Direktni korisnici	Identifikovani nosilac internet portala	Indirektni korisnici	Svi pružaoci ugostiteljskih usluga registrovani u bazi podataka
Trajanje	3 godine	Procenjeni troškovi	100,000.00 evra
Opis intervencije			
Opština Dragaš ima veliki potencijal za razvoj sektora turizma; međutim, postoji niz aktivnosti koje treba preduzeti. U principu, trenutna situacija je zadovoljavajuća jer je region pogodan za rekreativne zimske sportove i određeni broj ekstremnih sportova. Opština Dragaš može da ponudi teren za izvođenje različitih sportskih aktivnosti i da privuče i druge grupe posetilaca zainteresovanih za slobodne aktivnosti, kao što su izleti, na kojima se istražuju specifične flore i faune u regionu ili probaju različiti lokalni prehrambeni proizvodi kao što su šarski med, šarski sir itd.			
Trenutno, najveći problem vezan za turizam u opštini je nedostatak organizacije i marketinških aktivnosti za promociju pruženih usluga. Nedostatak informacija i jednostavno rezervisanje u ugostiteljskim objektima otežavaju turistički potencijal opštine Dragaš. Iz tog razloga, stvaranje baze podataka svih postojećih ugostiteljskih objekata je od suštinske važnosti za bilo koji dalji napredak. Baza podataka će obezbediti kompletne karakteristike usluga gde će biti obuhvaćene sve zainteresovane strane. Sledeća faza, nakon izrade baze podataka pružalaca usluga biće „Dizajniranje interaktivnog internet portala za onlajn rezervacije usluga“. Ovaj portal bi trebalo da obezbedi sve potrebne informacije vezane za opštini u pogledu vrste i kvaliteta usluga koje se pružaju, lokalnih atrakcija, kapaciteta raznih ugostiteljskih objekata itd. Internet portal će se pripojiti prethodnoj bazi podataka. Ovo će takođe pružati jednostavan način za onlajn rezervacije i plaćanja. Ovaj portal bi trebalo da bude sa više platformi i lako dostupan za običnog korisnika. Međutim, ovaj portal će pokrivati samo region opština Dragaš i Štrpcce u početnoj fazi, uz mogućnost proširenja i na nacionalnom nivou. Identifikacija „Organizacije koja će biti nosilac internet portala“ je od suštinskog značaja. Ako je moguće, ova organizacija treba da bude podržana ili da bude deo opštinskog turističkog biroa. U početnoj fazi, ova organizacija će biti odgovorna za održavanje internet portala. Osim toga, ona će pružiti podršku turistima, i biće odgovorna za komunikaciju sa lokalnim ugostiteljskim objektima. Da bi se obezbedilo samoodržavanje, neophodno je razviti mehanizam za stabilan izvor prihoda nosioca portala. Štaviše, neophodno je obučavanje ljudi koji rade u organizaciji, kao i odgovornih ljudi iz ugostiteljskih objekata. Ove obuke treba da doprinesu povećanju znanja o ljudima koji održavaju internet portal, kao i komunikaciju sa pružaocima usluga i klijentima. Osim toga, odgovorni za pružanje usluga trebalo bi takođe da prisustvuju obuci kako bi prilagodili svoj nivo gostoprivmstva u skladu sa najnovijim trendovima.			

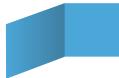
Na kraju, „Detaljni marketinški plan“ za promociju usluga treba da se izrađuje kao dopuna svih ovih aktivnosti. Plan će biti usmeren na privlačenje ne samo domaćih, nego i stranih posetilaca sa različitim zahtevima.

Merljivi pokazatelji: izrađena 1 baza podataka; izrađen 1 interaktivni internet portal; izabrana 1 organizacija za nosioca internet portala; održano 6 obuka; pripremljen 1 detaljan marketinški plan

Ciljevi intervencije	<ul style="list-style-type: none">• Izrada baze podataka za registraciju svih pružalaca ugostiteljskih usluga• Izrada interaktivnog internet portala• Jačanje kapaciteta zainteresovanih strana• Marketinški plan za promociju internet portala i pruženih usluga
Održivost, praćenje i ponavljanje rezultata	<p>Da bi se obezbedilo samoodržavanje ovog internet portala, treba sačiniti finansijski plan. Ovaj portal predstavlja mogućnost za povećanje konkurentnosti svih zainteresovanih strana u ugostiteljskom sektoru. Tokom realizacije, troškovi održavanja i plate osoblja internet portala biće finansirane od strane donatora. Nakon toga, troškovi će biti pokriveni na osnovu naknade za pružene usluge i rezervacije. Rezultati internet portala mogu se dalje replicirati i ova usluga se može proširiti i na nacionalnom nivou.</p>

VI. Izrada Detaljnije studije za Plan navodnjavanja u opštini Dragaš			
Cilj projekta	Poboljšanje konkurentnosti proizvođača malina kroz bolje korišćenje vodnih resursa		
Partneri u sprovođenju:	Odgovornost partnera		
Konsultantska firma	Konsultantska firma će biti angažovana u izradi studije za razvoj detaljne studije za plan navodnjavanja u opštini Dragaš. Takođe će izabrati i stručnjake za izradu detaljnog plana za izgradnju zatvorenog sistema za navodnjavanje kao najizvodljivijeg načina za proizvodnju.		
Lokalna opština	Pomaže procesu koordinacije sa raznim privatnim i javnim akterima		
Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja	Prema Nacionalnoj strategiji o vodama Kosova 2015-2045, kao i Planu za poljoprivredu i ruralni razvoj 2013-2015, loša infrastruktura za navodnjavanje je identifikovana kao prepreka u oba dokumenta. Ministarstvo će biti odgovorno za sufinansiranje izgradnje. Takođe će biti odgovorno za izbor građevinskog preduzeća odgovornog za izgradnju sistema za navodnjavanje putem javnog poziva.		
Udruženje proizvođača maline	Udruženje će koordinirati sa proizvođačima malina.		
Direktni korisnici	Opština Dragaš	Indirektni korisnici	50-60 proizvođača malina
Trajanje	1 godina	Procenjeni troškovi	150,000.00 evra
Opis intervencije			

Od pedeset do šezdeset ljudi se bavi uzgajanjem malina, sa prosečnom površinom uzgoja od 0,1 ha. Uzgajanje malina je u drugoj godini proizvodnje, a postignuti rezultati su zadovoljavajući. Međutim, većina sakupljača se suočava sa problemima navodnjavanja, i poboljšanje ovog aspekta proizvodnje je veoma važno. Prema sprovedenim intervjuiima na terenu i podacima dobijenih od opštinskih predstavnika, obradivo zemljište sa odgovarajućom strukturom za proizvodnju malina se ne može povećati u cilju proširenja postojećih proizvodnih kapaciteta. Ovo je rezultat činjenice da većina parcela nema pristup glavnim vodnim telima, što sprečava proizvođače da planiraju šemu navodnjavanja i koriste sve prednosti koje pruža planirana proizvodnja, kao što je kontrolisana oplodnja i pravilna raspodela hranljivih materija, poboljšana kontrola štetočina ili ukupna povećana količina i kvalitet proizvodnje. U ovom trenutku, pretpostavlja se da se više od 50% obradivih površina pod malinom ne navodjava kako treba.

Za tu svrhu, sledeći postupak će biti preduzet:

- „Izrada detaljnije studije za plan navodnjavanja u opštini Dragaš“, koja će doprineti poboljšanju i proširenju proizvodnje malina duž regiona povećanjem obradivih površina sa malinom najmanje za 150 % trenutnih obradivih površina sa malinom. To će takođe poboljšati i postojeću proizvodnju. Studija će obuhvatiti „Detaljan pregled glavnih vodnih tela“ u opštini i „Detaljnu analizu svakog sela posebno“. Osim toga, obuhvatiće i „Detaljan plan za izgradnju zatvorenog sistema za navodnjavanje“ kao najizvodljivijeg načina za proizvodnju maline. Analiza će se sprovesti uz blisku saradnju sa svim zainteresovanim stranama, pravilno sprovodeći sve njihove potrebe i pitanja vezana za proizvodnju.

Merljivi pokazatelji: izrađena 1 detaljna studija za izradu plana za navodnjavanje u opštini Dragaš; izrađen 1 detaljan pregled glavnih vodenih tela u opštini; izrađena 1 detaljna analiza svakog sela posebno; izrađen 1 detaljan plan za izgradnju zatvorenog sistema za navodnjavanje.

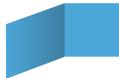
Osim toga, ova studija treba da proceni broj građevinskih radnika potrebnih za izgradnju sistema za navodnjavanje. Iako ovo nije povezano sa poboljšanjem primarne proizvodnje malina, treba napomenuti da će izrada studija pozitivno uticati na druge sektore u opštini i da će poboljšati lokalnu ekonomiju stvarajući nove mogućnosti za zapošljavanje.

Ciljevi intervencije	Izrada detaljne studije za plan navodnjavanja u opštini Dragaš
Održivost, praćenje i ponavljanje rezultata	<p>Ova analiza ne samo da će obuhvatiti proizvođače iz sektora proizvodnje malina, nego će istražiti i mogućnost za angažovanje proizvođača drugih useva i kultura. Intervencija će doprineti raznovrsnosti proizvodnje u opštini i stvoriti nove mogućnosti za zapošljavanje.</p> <p>Opština Dragaš ne može sama da finansira ovaj sistem za navodnjavanje; stoga, ova studija će služiti kao sredstvo koje će pomoći opštini da pronađe odgovarajućeg donatora za partnera, pored Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, za realizaciju sistema za navodnjavanje.</p>

VII. Izrada detaljne studije korišćenja zemljišta			
Cilj projekta	Izrada detaljne studije korišćenja zemljišta		
Partneri u sprovođenju:	Odgovornosti partnera		
Konsultantska firma	Odgovorna za izradu detaljne studije kroz analizu proizvodnje		
Lokalna opština	Kao krajnja korisnica studija, pomaže konsultantskoj firmi tokom izrade studije kao i određeni kriterijumi i modeli		
Direktni korisnici	Opština Dragaš	Indirektni korisnici	Pčelari; odgajivači krava; obrađivači
Trajanje	3 godine	Procenjeni troškovi	150,000.00 evra
Opis intervencije			
Većina poljoprivredne proizvodnje u opštini Dragaš ograničena je samo na prehrambene potrebe domaćinstva. Glavni razlog za ovu praksu je da je konkurentnost lokalnih proizvođača voća i povrća otežana zbog visoke nadmorske visine terena opštine. Proizvođači meda se nalaze samo u tri sela u opštini Dragaš. Glavni problemi koji su identifikovani u sektoru pčelarstva su niske količine proizvodnje i ograničena površina pašnjaka i kultura. Od pedeset do šezdeset ljudi su uključeni u sektor uzgoja malina ili sa prosečnom površinom obrade od 0,1 ha, što na opštinskom nivou, predstavlja mali učinak. Odgajivači krava su suočeni sa niskom proizvodnjom; prema nekim opštinskim procenama dnevna proizvodnja mleka u opštini Dragaš je 6.000 litara od 1.500 krava, ukupno 4 litra po kravi. Važno je napomenuti da se svi gore pomenuti sektori ne suočavaju trenutno sa marketinškim problem; međutim, niska proizvodnja može dovesti do nekih budućih tržišnih poteškoća. Dva glavna faktora koji doprinose niskoj proizvodnji su nisko korišćenje proizvodnih kapaciteta i nedostatak obradivih površina. Trenutno, opština nema na raspolaganju obradivo zemljište; međutim, postoji otvoren spor oko zemljišta koje ranije je bilo u vlasništvu korporacije „Šar proizvodnja“. Ukupna površina zemljišta je 10.000 ha, od čega je 60 % obradivo. Ova potencijalna intervencija predviđa izradu detaljne studije za korišćenje ove zemlje.			
<i>Studija treba da pruži odgovore na dva glavna pitanja:</i>			
<ul style="list-style-type: none">• Koje kulture mogu biti zasađene?• Fragmentacija i kriterijumi za dodelu zemljišta?			
Ovu studiju treba da sprovede konsultantska firma u koordinaciji i saradnji sa lokalnom opštinom, pošto je krajnji korisnik ove studije. Međutim, ova studija treba da se izradi u skladu sa drugim predloženim intervencijama za opštinu Dragaš. Ova studija treba da obuhvati teorijske i praktične analize; naime, teorijski deo studije biće zasnovan na rezultatima dobijenih sa testova. Prva aktivnost za izradu ove studije treba da bude analiza tla ciljanog zemljišta. Rezultati iz analize tla će dati odgovor koje kulture i varijeteti se najbolje uklapaju za tu površinu. Nakon ove aktivnosti, planirano je da počne pilot proizvodnja ¹⁸ više kultura. Da bi se postigli merljivi rezultati, očekuje se da ova aktivnost traje najmanje 2 godine. Glavne kulture biće one koji već postoje u opštini Dragaš i okolnim selima; međutim, zavisno od rezultata analize tla, broj kultura se može povećati. Studija bi trebalo da predloži koja od sledećih kulturnih sorti treba da bude usvojena:			

¹⁸ Postavljanje proizvodne linije obično tokom izrade ili proizvodnje, za ispitivanje novih metoda, procesa i sistema.

- Stočna hrana
- Specifične vrste pčela
- Kupine
- Jagode

Površina u kojoj će se isprobati ove kulture ne bi trebalo da prelazi 1 ha za stočnu hranu i specifične vrste pčela kao i 0,2 ha za kupine i jagode. Sadnice treba da se nabave iz poznatih proizvođača i dokazanih poljoprivrednih instituta. Površina na kojima će se ispitivati ove kulture biće navodnjavana po sistemu „kap po kap“. Poziv za nabavku sadnog materijala i sistema za navodnjavanje „kap po kap“ biće objavljen kako bi se postigla transparentnost procesa.

Merljivi pokazatelji: sprovedena 1 analiza tla sa 10 uzoraka; započeta probna proizvodnja; objavljena 2 poziva za javne nabavke

Drugi deo studije treba da predloži odgovarajući model za fragmentaciju obradivih površina i kriterijume kupovine. Model za fragmentaciju zemljišta će obuhvatiti informacije o veličini fragmentiranih parcela; međutim, veličina obradivog zemljišta za stočnu hranu i specifične vrste pčela bi trebalo da bude znatno veća u poređenju sa onom namenjenom za kupine i jagode. Kriterijum kupovine će pokriti cenu zemljišta kao i uslove kupovine.

Merljivi pokazatelji: odabran 1 model za fragmentaciju zemljišta; identifikovani kriterijumi kupovine

Ciljevi intervencije	<ul style="list-style-type: none"> • Identifikovane odgovarajuće kulture • Izabran model za fragmentaciju zemljišta i kriterijumi kupovine • Izrađena detaljna studija za korišćenje zemljišta
Održivost, praćenje i ponavljanje rezultata	<p>Korišćenje zemljišta će doprineti daljem proširenju proizvodnje u opštini Dragaš. Modifikovano zemljište i predloženi model fragmentacije će poboljšati proizvodnju u gore pomenutim sektorima sa mogućnošću sadnje različitih kultura ciljanih za pojedine vrste poljoprivredne proizvodnje. Predložene sorte kultura mogu istovremeno koristiti dva sektora.</p>

VIII. Brendiranje šarskog meda			
Cilj projekta	Povećanje konkurentnosti između proizvođača meda u Dragašu kroz uvođenje i razvijanje brenda šarski med		
Partneri u sprovođenju:	Odgovornost partnera		
Konsultantska firma	Konsultantska firma će biti angažovana u izradi studije za definisanje osobina šarskog meda i u predlaganju najboljeg modela za brendiranje. Ova studija bi trebalo da rezultira predlogom za potencijalne nosioce brenda.		
Lokalna opština	Pomaže proces koordinacije sa raznim privatnim i javnim akterima		
GIZ i CARITAS	GIZ realizuje projekat „Konkurentnost privatnog sektora u ruralnim sredinama na Kosovu (COSiRA)“. Cilj ovog projekta je da se dodatno stimuliše ruralna ekonomija, kao i poboljša konkurenčnost u odabranim ekonomskim sektorima. Projekat će pružiti tehničku pomoć, mere za prenos veština i izgradnju kapaciteta zainteresovanim stranama razvojem regionalnog koncepta za marketing i brendiranje. Projekat je fokusiran na tri pilot regiona. Jedan od njih je region Šar - sa opštinama Prizren, Dragaš i Štrpce. GIZ COSiRA će pružiti tehničku pomoć za regionalni marketing i regionalno brendiranje u regionu Šar, kao i marketing regionalnih proizvoda. Vodeće izvršne agencije bi trebalo da budu Ministarstvo za ekonomski razvoj i Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja.		
Nacionalni park „Šar“ Uprava Nacionalnog parka „Šar“	Uprava je odgovorna za upravljanje parkom u skladu sa Zakonom i Planom upravljanja Nacionalnim planom „Šar“. Uprava Nacionalnog parka pokrenula je inicijativu da se poveća broj košnica u NP-u, prema Planu upravljanja Nacionalnim parkom „Šar“. U zavisnosti od buduće uloge i odgovornosti kao potencijalnog nosioca brenda, sistemi za praćenje i odgovarajuća organizacija bi trebalo da konstantno povećavaju kapacitet lokalnih pčelara.		
Udruženje lokalnih pčelara	Koordinira pčelare i pojavljuje se kao potencijalni nosilac sistemâ za praćenja brenda i organizacije koja treba stalno da povećava kapacitet lokalnih pčelara.		
Direktni korisnici	Nosilac brenda	Indirektni korisnici	80 pčelara iz opštine Dragaš
Trajanje	2 godine	Procenjeni troškovi	120,000.00 evra
Opis intervencije			

Sektor pčelarstva predstavlja relativno novi sektor u opštini Dragaš. Proizvodnja meda se proširila u poslednjih 10 godina. U prethodnim godinama, proizvodnja meda bila je ograničena samo na potrebe domaćinstva. Danas, međutim, proizvodnja meda je komercijalizovana tako da postoji porast broja pčelara od 5 % u odnosu na prethodnu godinu. Prema nekim procenama opštinskih predstavnika, na osnovu statističkih podataka o prijavljivanju za subvencije, broj pčelara je dostigao brojku od 80. Ista statistika pokazuje da 30 pčelara ima više od 30 košnica¹⁹ i 50 pčelara ima manje od 30 košnica. Prema nekim procenama količina meda proizvedena u opštini Dragaš je 30 t, gde jedna košnica daje 12 kg meda²⁰. Prema popisu poljoprivrede iz 2014. godine, postoji 133 pčelara (poljoprivredna gazdinstva) sa 3.925 košnica u opštini. U poređenju sa susednim zemljama, proizvodnja meda po košnici znatno je niža, a samim tim i cena za kilogram meda je skoro 50% viša (10 evra), čime se nadoknađuje ograničena proizvodnja. Prema zainteresovanim stranama u ovom sektoru, visoka cena odražava kvalitet meda, zbog povoljnog geografskog položaja, gde se specifična flora koristi kao paša za pčele, kao i odsustva industrijskih postrojenja. Kada se uzme u obzir povećana potražnja za potrošnjom meda na nacionalnom nivou, proizvedene količine su često nedovoljne da zadovolje potrebe tržišta. Brendiranje šarskog meda je specifična intervencija i treba slediti preduslove za uspešnu realizaciju:

- Detaljna studija – će se razviti kao početni korak za zaštitu domaćih proizvođača i uspostaviće nacionalni brend koji se može prepoznati i vrednovati kao brend koji predstavlja kvalitetan proizvod. Studija će obuhvatiti detaljno istraživanje regiona i njegove glavne osobine, mane i kvalitete i na taj način će ilustrovati lokalne kapacitete za pčelarstvo i osobine pčelinjih proizvoda sprovođenjem nekoliko organoleptičkih analiza meda pored fizičkih i hemijskih analiza. Stoga, studija treba pažljivo da se ispita i opiše „Specifikacije šarskog meda“ i pruži naučne informacije koje jasno odvajaju šarski med od meda proizведенog u drugim regionima. Osim toga, ova studija treba da ispita i predloži „Tehnologiju proizvodnje“ koju pčelari iz šarskog regiona treba da slede u cilju postizanja standardizovane proizvodnje sa najboljem mogućem kvalitetu. Osim toga, ova studija treba da „Predloži sistem brendiranja“ koji najbolje odgovara potrebama procesa brendiranja. Brendiranje treba da se zasniva bilo na priznatim tradicionalnim osobinama proizvoda ili poreklu proizvoda (geografski region). Konačno, detaljna studija će identifikovati i predložiti „Nosioča brenda“ odgovornog za promociju i marketing šarskog meda. Pravni status potencijalnog nosioca brenda može biti: organizacija, javno/privatno preduzeće ili udruženje. Prema našem mišljenju, bilo bi najbolje da „Nacionalni park Šar“ bude nosilac brenda, zbog činjenice da je ovaj subjekat samofinansirajući, samoodrživ i ne bi imao nikakav primarni komercijalni interes u ugrožavanju budućnost brenda šarski med.

Merljivi pokazatelji: 1 Detaljna studija, izrađena

- Izgradnja kapaciteta nosioca brenda - Identifikovani nosilac brend treba da osnuje "Kontrolne mehanizme" u okviru organizacije koja će služiti kao sredstvo za unutrašnje uređenje. To će omogućiti nosilocu brenda da prati i ocenjuje kvalitet i poreklo meda proglašena kao Šarski med i planira mere za rešavanje bilo kakvih narednih problema. Pored toga, treba predvideti i "Organizaciju ljudskih resursa i odgovornosti osoblja" kako bi se uspešno sproveli sve planirane aktivnosti nosioca brenda. Izgradnja kapaciteta trebalo bi da pripremi izabrani subjekat da uspostavi sistem za "Registraciju proizvođača" koji će biti angažovani u ovoj intervenciji. Za uspešno održavanje ovog sistema, osoblje treba da održi odgovarajuću obuku.

¹⁹ Kriterijum postavljen od strane MPŠRR-a za dobijanje subvencija

²⁰ Prosек u opštini Dragaš

Merljivi pokazatelji: identifikovan 1 nosilac brenda; održano 6 obuka

- Izgradnja kapaciteta proizvođača meda - Uspostavljanje standardizovanog kvaliteta ne bi bilo moguće bez odgovarajućeg jačanja kapaciteta proizvođača meda. Prema nalazima dobijenim od poseta na terenu, primećeno je da postoji potreba za poboljšanjem proizvodne tehnologije i pri rukovanju proizvodima. Izgradnja kapaciteta će doprineti da se uspostave proizvodni standardi neophodni za brendiranje šarskog meda. To će takođe povećati celokupnu svest o proizvodnji pčela i važnosti postojanja brenda za med. U cilju izgradnje kapaciteta proizvođača meda, neophodno je angažovati relevantne stručnjake za pripremu „Obrazovnog materijala (štampani priručnici i video priručnik)“ i sprovođenje „Obuka“.

Merljivi pokazatelji: obučeno 15 pčelara; štampano 200 uputstava za upotrebu; snimljen 1 video priručnik, održano 14 tromesečnih obuka

- Marketing - Brendiranje šarskog meda neće biti efikasno bez odgovarajućeg marketinga koji će upravljati budućim postupcima za tržišnu konkurentnost. Brend šarski med treba da bude prepoznatljiv, koji predstavlja sve osobine proizvoda. Iz tog razloga, stručnjaci iz oblasti grafičkog dizajna treba da se angažuju za predstavljanje ideja za „Logo, etikete i promotivne brošure brenda“.

Merljivi pokazatelji: izabran 1 studio za dizajniranje; dizajniran 1 logo brenda; dizajnirana 1 etiketa; dizajnirana 1 promotivna brošura; odštampano 25.000 oznaka; odštampano 2.000 promotivnih brošura

Ciljevi intervencije	<ul style="list-style-type: none">• Izrada studija za šarski med• Identifikacija nosioca brenda i realizacija aktivnosti za povećanje kapaciteta• Povećati kapacitete proizvođača• Razvijanje marketinške kampanje
Održivost, praćenje i ponavljanje rezultata	<p>Intervencija će doprineti stvaranju prepoznatljivog brenda i marketinške mogućnosti za brendiranje i druge pčelinje proizvode ubuduće. Međutim, diversifikacija pčelinjih proizvoda može se postići samo uz postepeno povećanje broja pčela u opštini i proširenjem površina za pašu. Povećana proizvodnja će dovesti i do povećanja prihoda proizvođača, i na taj način će omogućiti da kupuju opremu za proizvodnju sporednih pčelinskih proizvoda.</p> <p>S druge strane, poboljšani odnosi u ovom sektoru će pokrenuti fer konkurenčiju između proizvođača. Pripremljeni obrazovni materijal će biti distribuiran među ostalim pčelarima što bi dovelo do boljih proizvodnih tehnologija i povećane količine proizvodnje na nacionalnom nivou.</p>

IX. Brendiranje šarskog sira			
Cilj projekta	Povećanje konkurentnosti proizvođača šarskog sira, uvođenjem i razvojem brenda šarski sir.		
Partneri u sprovođenju:	Odgovornost partnera		
Konsultantska firma	Konsultantska firma biće angažovana u izradi studije za definisanje osobina šarskog sira i za predlaganje najboljeg modela za brendiranje. Ova studija bi trebalo da izađe i sa predlogom o mogućim nosiocima brenda.		
Lokalna opština	Pomaže proces koordinacije sa raznim privatnim i javnim akterima.		
Nacionalni park „Šar“ Uprava Nacionalnog parka „Šar“	Uprava će biti odgovorna za upravljanje parkom u skladu sa zakonom i politikom Nacionalnog parka „Šar“. U zavisnosti od njegove buduće uloge i odgovornosti kao potencijalni nosilac brenda, treba uspostaviti sisteme za praćenje a organizacija treba da cilja stalnom povećanju kapaciteta proizvođača sira.		
Lokalna udruženja	Predložena intervencija je u skladu sa Strategijom razvoja industrije mleka i mlečnih proizvoda Kosova 2011-2020, intervencijom 8. Projekat „Dijalog o mleku“ olakšava sprovođenje master plana Strategije razvoja industrije mleka i mlečnih proizvoda Kosova 2011-2020 od strane nacionalnih udruženja za proizvodnju mleka i mlečnih proizvoda Proizvođači mleka Kosova i Prerađivača mleka Kosova. Preporučuje se zajednička koordinacija obe inicijative i podela zadataka.		
Direktni korisnici	Nosilac brenda	Indirektni korisnici	Proizvođači sira
Trajanje	2 godine	Procenjeni troškovi	140,000.00 evra
Opis intervencije			

- Detaljna studija – će se razvijati kao početni korak za zaštitu lokalnih proizvođača i uspostavljanje nacionalnog brenda, koji se može prepoznati i vrednovati kao brend koji predstavlja kvalitetan proizvod. Studija će obuhvatiti detaljno istraživanje regiona i njegovih glavnih osobina, mana i kvaliteta. Ovo će ilustrovati lokalne kapacitete za proizvodnju i dodeljivanje karakteristika šarskom siru sprovođenjem specifičnih analiza sira, pored fizičkih i hemijskih analiza. Stoga, studija treba pažljivo da ispita i opiše „Specifičnosti šarskog sira“ i osigura relevantne informacije koje jasno razdvajaju šarski sir od sireva proizvedenih u drugim regionima. Štaviše, ova studija treba da ispita i predloži „Proizvodnu tehnologiju“ koju treba da slede proizvođači sireva iz regiona Dragaša, u cilju postizanja standardizovane proizvodnje sa najboljim mogućim kvalitetom. Pored toga, ova studija treba da „Predloži sistem brendiranja“ koji najbolje odgovara potrebama procesa brendiranja. Brendiranje treba da se zasniva ili na poznatim tradicionalnim osobinama proizvoda ili poreklu proizvoda (geografskom regionu). Konačno, detaljno studiranje će identifikovati i predložiti „Nosioca brenda“ odgovornog za promovisanje i marketing šarskog sira. Pravni status potencijalnog nosioca brenda može biti: organizacija, javno/privatno preduzeće ili udruženje. Po našem mišljenju, bilo bi najbolje da je „Nacionalni park Šar“ nosilac brenda, zbog činjenice što je ovaj subjekat samofinansirajući, samoodržavajući i bez ikakvog primarnog, komercijalnog interesa ugrožavanja budućnosti brenda šarski sir.

Merljivi pokazatelji: izrađena 1. detaljna studija

- Izgradnja kapaciteta nosioca brenda – Identifikovani nosilac brenda treba da uspostavi „Kontrolne mehanizme“ sa organizacijom, koji će poslužiti kao alat za unutrašnje uređenje. To će nosiocu brenda omogućiti da prati i proceni kvalitet i poreklo sira deklarisanog kao šarski sir i projektuje mere za rešavanje bilo kakvih predstojećih pitanja. Pored toga, treba predvideti i „Organizaciju ljudskih resursa i odgovornosti zaposlenih“ da bi se uspešno sprovele sve planirane aktivnosti nosioca brenda. Izgradnja kapaciteta treba da pripremi i odabrani subjekat kako bi uspostavio sistem za „Registraciju proizvođača sira“ koji će biti angažovan u ovoj intervenciji. Za uspešno održavanje ovog sistema, osoblje treba da bude obučeno u skladu sa tim.

Merljivi pokazatelji: identifikovan 1 nosilac brenda; održano 6 obuka

- Izgradnja kapaciteta proizvođača sira – Stvaranje standardizovanog kvaliteta ne bi bilo moguće bez odgovarajuće izgradnje kapaciteta proizvođača sira. Prema nalazima dobijenih sa terenskih poseta, primećeno je da postoji potreba za unapređenjem proizvodne tehnologije radi postizanja standardizovanog kvaliteta. Izgradnja kapaciteta će doprineti postavljanju standarda proizvodnje koji su neophodni za brendiranje šarskog sira. To će takođe povećati celokupnu svest o proizvodnji sira i važnosti postojanja brenda sira. U cilju izgradnje kapaciteta proizvođača sira, neophodno je uključiti relevantne stručnjake u pripremanju „Obrazovnog materijala (štampani priručnici i video priručnik)“ i sprovođenju „Obuka“.

Merljivi pokazatelji: obučeno 5 proizvođača sira; štampano 200 priručnika; snimljen 1 video priručnik, održano 14 kvartalnih obuka

- Marketing – Brendiranje šarskog sira neće imati efekta bez odgovarajućeg marketinga, koji će orkestrirati buduće aktivnosti za tržišnu konkurentnost. Brend šarski sira treba da bude prepoznatljiv, zastupajući sve osobine proizvoda. Iz ovog razloga, stručnjaci u oblasti grafičkog dizajna treba da se angažuju radi predstavljanja ideja za „Logo, etikete i promotivne brošure brenda“.

Merljivi pokazatelji: izabran 1 studio za dizajniranje; dizajniran 1 logo brenda; dizajnirana 1 etiketa; dizajnirana 1 promotivna brošura; štampano 2.000 promotivnih brošura

Ciljevi intervencije	<ul style="list-style-type: none">• Izraditi studije za šarski sir• Identifikovati nosioca brenda i sprovesti aktivnosti za povećanje njegovih kapaciteta• Povećati kapacitet proizvođača• Razviti marketinšku kampanju
Održivost, praćenje i ponavljanje rezultata	Intervencija će doprineti stvaranju prepoznatljivog brenda i marketinških mogućnosti za brendiranje drugih proizvoda sira u buduće. S druge strane, poboljšani odnosi u ovom sektoru će inicirati pravednu konkureniju među proizvođačima. Ono što je najvažnije jeste činjenica da će kvalitet sira biti standardizovan, stvarajući prepoznatljivi brand u regionu.

PRILOG 1. SPISAK INTERVJUA

Broj	Ime	Prezime	Institucija/sektor
1	Isamedin	Emini	Zgatari Commerce/Invers One
2	Arafat	Bajrami	Hit Flores
3	Ardiana	Nebiu	Dragaš Žene u biznisu
4	Natyra	Muhameti	Dragaš Žene u biznisu
5	Sefer	Tudjari	Mladi na selu
6	Alemi	Hajredini	Sharri Opojë
7	Xhevxhet	Tahiri	Voće,povrće i žitarice
8	Shaban	Kaljeshi	Pčelar
9	Burim	Piraj	MEKA
10	Bejtullah	Piraj	MEKA
11	Nasuf	Brenolli	Pčelar
12	Flamur	Sylejmani	Opština
13	Orhan	Tosuni	Gljive
14	Kaltrina	Salihu	UNDP/InTerDev Dragaš

LITERATURA

1. Opštinski razvojni plan opštine Dragaš za period od 2013. do 2023. godine.
2. Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, Poljoprivredni i ruralni plan razvoja 2013-2015, avgust 2009.
3. Vlada Kosova, Kosovska strategija za vodu 2015-2045, 2014.
4. ILS LEDA, Strateške smernice LER-a za Dragaš – Lanac vrednosti pčela, 2012.
5. ILS LEDA, Strateške smernice LER-a za Dragaš – Lanac vrednosti šuma, 2012.
6. ILS LEDA, Strateške smernice LER-a za Dragaš – Lanac vrednosti biljaka, 2012.
7. ILS LEDA, Strateške smernice LER-a za Dragaš – Lanac vrednosti tekstila i odeće, 2013.
8. ILS LEDA, Strateške smernice LER-a za Dragaš – Lanac vrednosti voća, povrća i žitarica, 2013.
9. ILS LEDA, Strateške smernice LER-a za Dragaš – Lanac vrednosti mleka i mesa, 2013.

